

واکنش کودکان ۴-۶ ساله نسبت به کتاب‌های تصویری^۱

زهره قایینی^۲

چکیده: برای ۷۲ کودک ۴ تا ۶ ساله، شامل ۳۶ دختر و ۳۶ پسر، از ۳ مهدکودک و ۱ فرهنگسرا سه کتاب تصویری و دو کتاب مصور خواننده شد، و واکنش‌های مختلف آنها ارزیابی گردید. واکنش‌های دختران نسبت به کنش‌های داستانی بیش از پسران بود. کودکان نتوانستند نشانه‌های تصویری را به خوبی درک کنند، در این مورد نیز واکنش دختران به نشانه‌ها بیش از پسران بود. عامل بازدارنده در درک نشانه‌های تصویری عامل فرهنگی بود. به‌طور کلی دختران در صحبت پیرامون تصاویر و تعریف داستان بسیار فعال بودند و واکنش آنها نسبت به کنش‌ها و نشانه‌ها بیش از پسران بود. کودکان مورد بررسی در داستان‌ها در پی فرصتی بودند تا خود را بیان کنند، آنها مسائل درونی خویش را با تخیل داستان پیوند می‌دادند.

مقدمه

از آغاز تاریخ ادبیات کودکان، تصویر همواره در کتاب‌های کودکان حضور داشته است. این تصاویر در هر دوره تاریخی بنا به شرایط اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی آن دوره و همچنین در هر کتاب، بنا به نوع کتاب نقش خاصی به عهده داشته‌اند. تصاویر در همه انواع کتاب‌های کودکان، اعم از لغت‌نامه‌ها و فرهنگنامه‌های مصور کودکان، راهنماهای مصور ویژه کودکان و نوجوانان،

۱. برگرفته از: زهره قایینی، "واکنش کودکان ۴-۶ ساله نسبت به کتاب‌های تصویری (داستانی - تخیلی)"، به راهنمایی دکتر عباس حری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۶

۲. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی

کتاب‌های درسی و کمک‌آموزشی و کتاب‌های غیرداستانی درحوزه‌های مختلف علوم، علوم اجتماعی، دین، هنر، بازی و سرگرمی، زندگینامه‌ها و... و همچنین کتاب‌های داستان وجود دارند. به‌طور کلی همه این کتاب‌ها که دارای متن کاملی بوده و با تصویر همراه می‌شوند را کتاب مصور می‌نامند. اما نوع دیگری از کتاب‌های کودکان وجود دارد که به کتاب‌های تصویری^۱ معروفند. این کتاب‌ها که در واقع از دههٔ چهل قرن بیستم با ویژگی خاص خود پا به عرصه وجود گذاشته و در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ به اوج شکوفایی خود رسیدند، کتاب‌هایی هستند که از طریق یک سلسله تصویر بدون متن یا با متن بسیار کم (چند کلمه و حداکثر چند جمله) اطلاعاتی را در اختیار مخاطب قرار می‌دهند یا قصه‌ای را بازگو می‌کنند. به‌طور کلی مخاطبان اصلی کتاب‌های تصویری کودکان پیش از دبستان هستند. هر چند که در سال‌های اخیر کتاب‌های تصویری برای گروه‌های سنی بالاتر نیز منتشر شده است.

تعریف مسئله

مخاطب اصلی کتاب‌های تصویری، کودکان کمتر از ۶ سال هستند. کتاب‌های تصویری این گروه سنی با توجه به ویژگی‌های شناخت‌شناسی این کودکان تهیه شده‌اند. اما درک آنها از سوی این کودکان به‌طور بی‌واسطه و بدون شرط نیست. کودکان برای درک تصاویر که نمایندهٔ فرهنگ آنهاست باید با فرهنگ خود به اندازه کافی آشنا باشند. اما تنها تفاوت در تجربیات فرهنگی نیست که درک تصاویر را تحت تاثیر قرار می‌دهد، ماهیت خود تصاویر نیز مشکل ایجاد می‌کند.

هر گاه بپذیریم که درک تمامی تصاویر بستگی به مهارت‌های یادگیری دارد، پس درک تصاویر خاص کتاب‌های تصویری به مهارت بیشتری نیاز دارند. انواع این تصاویر اگرچه فوراً لذت حسی قابل درکی ایجاد می‌کنند، اما بنا به ماهیت و هدف این کتاب‌ها تصاویر آنها به‌طور خاص به سمت عناصر معناداری جهت می‌یابند. کتاب‌های تصویری که داستانی را بازگو می‌کنند، بیننده را ناگزیر می‌سازند که در تصاویر در جست‌وجوی اطلاعاتی باشند که ممکن است به معنای متن همراه آن بیافزاید یا آن را تغییر دهد. با توجه به معنایی که در تصاویر نهفته است، فهم ظرایف موجود در تصاویر کتاب‌های تصویری نیاز به شناخت وسیع دارد. در اکثر کتاب‌های تصویری تصاویر همراه با کلام هستند. رابطهٔ کلام و تصویر نیز پیچیده است و درک

آن به مهارت بیننده و خواننده نیاز دارد. درک این رابطه بستگی کامل به درک ما از قابلیت‌های علائم بصری و زبانی و همچنین رابطه متقابل آن دو با یکدیگر دارد. کتاب تصویری به عنوان کتاب کودک شناخته شده است، چون با کیفیت‌های کودکی، سادگی، و سرزندگی با ما سخن می‌گویند. در عین حال به دلیل استفاده از علائم دیداری و کلامی دارای پیچیدگی‌های زیادی است. بنابراین، کودکان باید مهارت‌های خاصی کسب کنند که بتوانند با کلام و تصویر درگیر شوند.

بخشی از این مهارت‌ها را کودک در طول زندگی خود از نوزادی به بعد به تدریج فرا می‌گیرد. کودک کتاب را دست می‌گیرد و مرحله به مرحله متوجه می‌شود که کتاب دارای رو و پشت است، بالا و پایین دارد، در کتاب نظم وجود دارد. برای درک کتاب‌های داستانی نه تنها کودک باید بتواند صفحات را در توالی مناسبی ورق بزند، بلکه مهارت‌های پیچیده‌تری را نیز باید فرا بگیرد. تلاش کند تا هر واقعه‌ای را تفسیر کند و در عین حال همواره آن قدر منعطف باشد تا در پرتو اطلاعات بعدی تفسیر یا برداشت خود را تغییر دهد تا داستان به پایان برسد.

بخش عمده‌ای از این فراگیری بصری بدون آموزش آشکار، در طول زندگی کودک صورت می‌گیرد. کودکان بدون آنکه متوجه شوند بسیار می‌آموزند. شنیدن قصه، دیدن فیلم، دیدن کتاب‌های تصویری متعدد، به تدریج بخش زیادی از این مهارت‌ها را برای آنان فراهم می‌کند. بسیاری از والدین، مربیان، و کتابداران به دلیل آشنا نبودن با ویژگی‌های کتاب‌های تصویری و همچنین عدم آگاهی از درک تصویری خود کودکان، قادر نیستند به کودکان کمک کنند تا از کتاب‌های تصویری به عنوان نوع خاص ادبی مهم در ادبیات کودکان لذت ببرند. این سبب شده است که بسیاری از کودکان از این منبع هنری - ادبی محروم بمانند.

هدف و فایده تحقیق

هدف بررسی حاضر آن است که با گردآوری داده‌های مربوط به واکنش‌های کودکان نسبت به کتاب‌های تصویری، چنین شناخت نامرئی را به سطح آورد تا بتوان به ظرفیت‌های حیرت‌انگیز درک و یادگیری کودکان توجه بیشتری کرد.

با شناخت واکنش‌های کودکان که نشان‌دهنده سطح درک و نحوه ارتباط آنها با کتاب‌های تصویری است، می‌توان متوجه شد که کدام بخش از ظرایف و معانی کتاب از دید آنها پنهان می‌ماند و چگونه می‌توان با آموزش به آنها اجازه داد به تمامی این ظرایف پی ببرند. فایده این پژوهش آن است که مربیان، کتابداران، و والدین با شناخت بهتر و صحیح‌تر

واکنش‌های کودکان از تصاویر، می‌توانند کودکان را در درک کامل‌تر کتاب‌های تصویری یاری رسانند تا کودکان بتوانند با این منبع ادبی - هنری ارتباط برقرار کرده و از آن لذت بیشتری ببرند. این پژوهش همچنین برای تصویرگران کتاب‌های کودکان می‌تواند منبعی مستند محسوب شود. آنها می‌توانند از طریق چنین تحقیقاتی با دنیای ذهنی این گروه سنی بیشتر آشنا شوند.

تعریف عملیاتی اجزاء مسئله

کتاب تصویری. کتاب‌های تصویری کتاب‌هایی هستند که از طریق یک سلسله تصویر بدون متن و یا با متن بسیار کم (چند کلمه و حداکثر چند جمله) اطلاعاتی را در اختیار مخاطب قرار می‌دهند یا قصه‌ای را بازگو می‌کنند.

تصویرهای کتاب‌های تصویری حداکثر فضا را در کتاب اشغال می‌کنند و بار ابلاغ حداکثر اطلاعات را به عهده می‌گیرند، به همین دلیل متن‌هایی که این تصویرها را همراهی می‌کنند منحصر به فرد هستند و شباهتی به دیگر متن‌های روایتی ندارند. در کتاب‌های آموزش کلمات یا البفای متن ممکن است یک کلام باشد. در کتاب‌های تصویری که داستانی را بازگو می‌کنند، متن‌ها به‌طور خاص موجز و کوتاه هستند. متن‌ها وابسته به تصویرهایی هستند که با آنها همراه می‌شوند. در کتاب‌های تصویری تصویر و متن مانند حلقه‌های زنجیر درهم فرو می‌روند و قصه‌ای را روایت می‌کنند. هر کدام به تنهایی ناقص هستند. این ترکیب ترکیب ساده مکانیکی نیست. در واقع آنها در یک سطح عالی‌تر به وحدت می‌رسند و اثر پرتوان معنایی و سمبلیکی را می‌سازند. کتاب‌های تصویری در نتیجه برخورداری از این مشخصات غیر معمول دارای آهنگ منحصر به فرد، قواعد فرمی و ساختار خاص و مجموعه متمایزی از فنون روایتی هستند.

کتاب تصویری داستانی تخیلی. این نوع آثار، کتاب‌هایی هستند که به کمک تصویر یا کلام و تصویر داستانی را بیان می‌کنند. مضمون تصاویر و کلام از تخیل نویسنده و تصویرگر سرچشمه می‌گیرد و از حوزه واقعیت فراتر می‌رود و مصداقی در واقعیت ندارد. تمامی روابط میان عناصر به کارگرفته در تصاویر و متن در دنیای بیرون امکان تحقق ندارند. کنش‌ها و روابط میان نشانه‌ها غیر واقعی هستند.

متغیرهای اساسی پژوهش

در این پژوهش کتاب‌های تصویری متغیر مستقل هستند، و چگونگی دریافت کودکان ۴ تا ۶ ساله از آن کتاب‌ها متغیر وابسته به شمار می‌رود.

جامعه مورد مطالعه

در بررسی حاضر آن گروه از کودکانی مورد مطالعه قرار گرفتند که در مراکز آموزشی ویژه کودکان که با هنر نقاشی و احتمالاً کتاب داستان آشنا می‌شوند، به سر می‌برند. رسمی‌ترین و مهم‌ترین این مراکز مهد کودک‌ها و فرهنگسراها هستند. لذا جامعه مورد مطالعه این پژوهش به مهد کودک‌ها و فرهنگسراهای تهران محدود می‌شود. نمونه مورد مطالعه ۷۲ نفر از کودکان ۴ تا ۶ ساله از سه مهد کودک و یک فرهنگسراست. از این تعداد ۳۶ نفر پسر و ۳۶ نفر دختر هستند.

شیوه نمونه‌گیری

از بین همه مهد کودک‌های مناطق بیست‌گانه تهران سه مهد کودک انتخاب شده‌اند. به منظور ایجاد تنوع در مهد کودک‌ها، سه مهد کودک انتخابی از سه بافت شهری، کارمندی، و کارگری انتخاب شده‌اند: یک مهد کودک از شهرک غرب (مهد کودک پوریا)، یک مهد کودک کارمندی (مهد کودک آموزش عالی) و یک مهد کودک کارگری (مهد کودک کارخانه داروپخش) انتخاب شده‌اند. انتخاب این سه مهد کودک به شکل رده‌ای تصادفی بوده است. از بین ۴ فرهنگسرای تهران یک فرهنگسرا (فرهنگسرای بهمن) به صورت تصادفی انتخاب شده است. در هر مهد کودک و در هر گروه سنی ۶ نفر ۳ دختر و ۳ پسر به‌طور رده‌ای تصادفی انتخاب شدند.

شیوه گردآوری اطلاعات

- کتاب‌های تصویری با کلام برای بچه‌ها خوانده شد و همزمان بچه‌ها به تصاویر نگاه می‌کردند. در این تحقیق واکنش‌های کلامی کودکان مورد توجه قرار گرفت.
- کتاب‌های تصویری بدون کلام در مقابل بچه‌ها گذاشته شد و بچه‌ها یک به یک دریافت‌های خود را از تصاویر بیان داشتند.
- مجموع صحبت‌های کودکان توسط ضبط صوت ضبط گردید.
- پس از خواندن کتاب‌ها و دیدن تصاویر، از کودکان خواسته شد که برداشت‌های خود را نقاشی کنند.
- مشاهدات پژوهشگر از واکنش‌های غیرکلامی کودکان نیز یادداشت گردید.

چگونگی تجزیه و تحلیل یافته‌ها

- صحبت‌های کودکان از نوار پیاده شد.

- داده‌های مربوط به هر کتاب بر مبنای سن و جنس از یکدیگر جدا گردید.
- واکنش‌های کودکان نسبت به هر صفحه دوباره یادداشت گردید.
- واکنش‌ها بر مبنای نوع آنها طبقه‌بندی شد.
- کلیه واکنش‌ها وارد طبقه‌بندی خاص خود شد.
- تمامی داده‌های مربوط به هر طبقه‌بندی تحت عنوان واکنش‌های کلامی کودکان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.
- در هر تحلیل واکنش‌ها بر مبنای سن و جنس نیز مقایسه شد.
- فراوانی واکنش‌ها در هر مقوله در جداول جداگانه به نمایش در آمد.
- داده‌های مربوط به واکنش‌های تصویری کودکان نیز از نقاشی‌هایشان استخراج شد.
- تحلیل کلی از واکنش‌های تصویری کودکان تهیه گردید.
- تحلیل کلی از واکنش‌های کلامی و تصویری کودکان برای هر کتاب تهیه گردید.
- در پایان تحلیلی کلی تحت عنوان "واکنش‌های کودکان نسبت به کتاب‌های تصویری داستانی تخیلی" انجام شد.

یافته‌های پژوهش

کتاب‌های مورد بررسی این پژوهش به دو گروه کتاب‌های تصویری با کلام و کتاب‌های تصویری بدون کلام تقسیم می‌شوند. در گروه کتاب‌های تصویری با کلام کتاب‌های آنجا که وحشی‌ها هستند اثر موریس سنداک، آبی کوچولو، زرد کوچولو اثر لئو لیونی و قصه سه رنگ اثر نیره تقوی انتخاب گردیدند. در گروه کتاب‌های بدون کلام، کتاب‌های نیم و جیبی و ماجراهای موش کوچولو - خیالبافی اثر هانه تورک انتخاب شدند. در این پژوهش واکنش‌های کلامی کودکان (صبحث‌های کودکان درباره متن و تصویر کتاب) و واکنش‌های تصویری (نقاشی‌های کودکان پس از خواندن و دیدن کتاب) جمع‌آوری شده و مورد بررسی قرار گرفتند.

گروه اول: کتاب‌های تصویری با کلام

۱. تحلیل واکنش‌های کلامی

واکنش‌های کلامی کودکان به کتاب‌ها، به مجموع متن و تصویر صورت گرفت و جدا کردن واکنش‌ها به متن و تصویر بسیار دشوار بود. اما تلاش شده است که تا حد ممکن خاستگاه این واکنش‌ها مشخص گردد.

انواع واکنش‌ها

با مطالعه داده‌های جمع‌آوری شده ملاحظه شد که واکنش‌های کلامی کودکان در این گروه کتاب‌ها به پنج شکل صورت گرفته است: واکنش‌های تفسیری، واکنش‌های عاطفی، واکنش‌های خیالی‌افانه، تداعی‌ها، و تعیین هویت. یافته‌های جمع‌آوری شده از واکنش‌های کلامی کودکان در هر قسمت در جدول‌هایی بر حسب سن و جنس از یکدیگر تفکیک شده‌اند و نتایجی حاصل شده است که در هر بخش ذکر خواهد گردید.

۱-۱. واکنش‌های تفسیری کودکان

کودکان مورد پژوهش در واکنش‌های تفسیری خود آنچه را دیدند یا شنیدند، تفسیر کردند، یا به عبارتی ادراکات اولیه خود را به زبان آوردند. براساس داده‌های جمع‌آوری شده واکنش‌های تفسیری کودکان نیز به چهار گروه تقسیم شدند:

۱-۱-۱. واکنش نسبت به موجود یا شخصیت تخیلی؛

۱-۱-۲. واکنش نسبت به کنش‌ها^(۱)؛

۱-۱-۳. واکنش نسبت به نشانه‌ها؛

۱-۱-۴. واکنش‌های پیش‌بینی‌کننده یا استنباطی.

۱-۱-۱. واکنش نسبت به موجود یا شخصیت تخیلی

کودکان نسبت به موجود یا شخصیت تخیلی داستان‌ها و واکنش‌های فعالی نشان دادند. با تهیه جدولی براساس داده‌های بدست آمده از کتاب آنجا که وحشی‌ها هستند، آشکار گشت که واکنش‌ها یا براساس انطباق آن موجودات بر تصویرهای ذهنی کودکان از جانوران واقعی (نهنگ، خرس، گرگ و...) صورت گرفت. در این گروه کودکان ۴ ساله جای گرفتند. و یا براساس انطباق آن موجودات بر تصویرهای آشنای ذهنی از موجودات تخیلی (مثل غول، اژدها، هیولا و...) انجام شد که در این گروه بیش از نیمی از پسرها و دخترهای ۶ ساله قرار گرفتند. داده‌ها نشان دادند که اولاً کودکان ۵ ساله و ۶ ساله بیش از کودکان ۴ ساله با موجودات تخیلی داستان‌ها و فیلم‌های کودکان مثل غول، اژدها، هیون و... آشنا هستند و ثانیاً کودکان ۴ ساله به روابط علت و معلولی در یک پدیده بی‌توجهند. آنها نتوانستند استدلال کنند که اگر "وحشی" سرش مانند گاو است چون پاهایش شبیه انسان است نمی‌تواند گاو باشد. آنها با دیدن تنها یک نشانه آشنا آن را با تصویرهای ذهنی خود منطبق می‌کردند.

در داستان آبی کوچولو، زرد کوچولو شخصیت‌های تخیلی دو لکۀ زرد و آبی هستند. اما کودکان با این نمادها رابطه بسیار خوبی برقرار کردند و آنها را موجوداتی واقعی چون خودشان (دختر یا پسر) که پدر، مادر و دوستانی دارند، تصور کردند.

۱-۱-۲. واکنش نسبت به کنش‌ها

رابطه میان عناصر که حرکت و کنش‌ها را بوجود می‌آورند، برای کودکان این پژوهش قابل درک بودند. کودکان به آسانی توانستند کنش‌های هر صفحه را با صفحات بعدی کتاب ارتباط دهند و حوادث داستان را دنبال کنند. واکنش کودکان نسبت به کنش‌های داستان به دو صورت بودند: واکنش‌هایی که بر پایه درک سازگار و منطبق با طرح اصلی داستان بود و واکنش‌هایی که از درک ناسازگار و ناهمخوان با داستان صورت می‌گرفت. جدول فراوانی واکنش‌های کودکان با کنش‌های داستان نشان داد که اکثر کودکان تخیل داستان‌ها را پذیرفتند و درک آنها منطبق بر طرح داستان بود. اما بخشی از کودکان به دلیل تسلط الگوهای قبلی ذهنی درک سازگاری با طرح اصلی داستان نداشتند. در داستان آنجا که وحشی‌ها هستند برخی از کودکان به دلیل تسلط الگوها و کلیشه‌های فیلم‌ها تلویزیونی یا سینمایی که موجودات عجیب و نازیبیا، شرور بوده و باید از بین بروند، در تمام طول داستان نتوانستند دوستی میان ماکس (شخصیت اصلی داستان) و "وحشی‌ها" را باور کنند و در هر صفحه پیش‌بینی می‌کردند که ماکس وحشی‌ها را خواهد کشت.

۱-۱-۳. واکنش نسبت به نشانه‌ها

کودکان به نشانه‌های عاطفی موجود در چهره و حرکات شخصیت‌های داستان بسیار توجه کردند. آنها توانستند نشانه‌های عاطفی را به کنش‌های داستان پیوند داده و با استفاده از تجربه‌های فردی خود، عواطف و احساسات مختلف شخصیت‌ها را تفسیر کنند. علاوه بر نشانه‌های عاطفی، کودکان به علائم و نشانه‌های دیگر در تصویر که معنایی را ابلاغ می‌کنند، توجه داشتند.

۱-۱-۴. واکنش‌های پیش‌بینی کننده یا استنباطی

کودکان در داستان‌ها چنان درگیر شدند که در جایگاه قصه‌گو و تصویرگر حوادث بعدی را پیش‌بینی می‌کردند پیش‌بینی آنها گاه براساس خط سیر منطقی داستان، زمانی براساس کلیشه‌های از قبل موجود در ذهن خود، و در مواقعی براساس میل و خواست درونی خویش بود.

۲-۱. واکنش‌های عاطفی

کودکان احساس خود را نسبت به موجودات یا شخصیت‌های داستان بیان داشتند. ابراز علاقه، تحسین یا ترس از مواردی بود که در واکنش‌های کودکان به‌وفور دیده شد. بسیاری از کودکان به تدریج با "وحشی‌ها" دوست شدند، برخی به جنگ آنها رفتند، با آبی کوچولو و زرد کوچولوی آبی کوچولو، زرد کوچولو دوست شدند و بهترین دوست خود را زرد کوچولو دانستند چون زرد کوچولو بهترین دولت آبی کوچولو نیز بوده و با رنگ قرمز در قصه سه رنگ احساس همدردی کردند.

۳-۱. تداعی‌ها

گاه کودکان با دیدن تصویری از کتاب یا شنیدن کلامی از داستان - به دلیل مشابهت، مجاورت، یا تضاد - با تصویر دیگری که از قبل در ذهن داشتند پیوند می‌دادند و واکنش نشان می‌دادند. برای مثال با دیدن تصاویر "وحشی‌ها" خاطرات خود را از باغ وحش یا فلان فیلم یا کتاب تداعی کردند. در تداعی‌ها تسلط تصاویر تلویزیون بارز بود.

۴-۱. واکنش‌های خیالبافانه

برخی از کودکان با دیدن تصاویر یا شنیدن متن داستان به خیالبافی پرداختند و از مسیر اصلی داستان خارج شدند. آنها در خیالبافی‌های خود مسائلی از زندگیشان را بیان داشتند. گاه کلام و زمانی تصویر بعدی آنها را از خیالبافی باز می‌داشت.

۵-۱. تعیین هویت

در مواردی کودکان با دیدن برخی تصاویر یا شنیدن بعضی کلمات خود را به جای شخصیت اصلی داستان می‌گذاشتند و واکنش نشان می‌دادند. در کتاب آنجا که وحشی‌ها هستند خود را به جای ماکس قرار دادند و با او به سرزمین خیالی وحشی‌ها رفتند. در آبی کوچولو، زرد کوچولو دخترها لکه‌های رنگی را دختر و پسرها، پسر پنداشتند.

۲. واکنش براساس تصویر یا متن؟

در کتاب‌های تصویری، تصویر و متن چنان در هم ادغام شده و با هم پیوند خورده‌اند که به دشواری می‌توان قضاوت کرد که یک واکنش معین نسبت به تصویر بوده است یا متن. حتی در

مواردی که به نظر می‌رسید واکنش صرفاً به تصویر بوده، پس از تحلیل آن معلوم گردید که تأثیر کلام سبب شده است که کودک نسبت به آن تصویر چنین واکنشی نشان دهد، و در صورت حذف آن کلمات ممکن بود کودک واکنش دیگری نشان دهد. در کتاب آنجا که وحشی‌ها هستند کلمه "وحشی" که در عنوان داستان ذکر شده است کودکان را آماده می‌کرد که از همان ابتدا این موجودات خیالی را با وحشی‌هایی که در ذهن خود دارند منطبق کنند و سپس واکنش نشان دهند. در کتاب آبی کوچولو زرد کوچولو خواندن عنوان کتاب نقش بسیار مهمی در واکنش‌های بعدی آنها نسبت به تصاویر داشت. با آنکه بچه‌ها با نمادهای این کتاب ارتباط خوبی برقرار کردند، اما کلام نیز نقش بسیار مهمی داشت و نمی‌توان هیچ بخشی از واکنش‌ها را تنها بر مبنای تصاویر دانست. در کتاب قصه سه رنگ متن و تصویر از نظر اطلاعاتی چنان با یکدیگر برابری می‌کردند که این ارزیابی دشوارتر گردید.

گروه دوم: کتاب‌های تصویری بدون کلام

تحلیل واکنش‌ها

کتاب‌های تصویری بدون کلام دارای متن نیستند و فقط تصاویر سخن می‌گویند. تنها کلام این کتاب‌ها، عنوان آنهاست که در روی جلد آمده است. در این گروه دو کتاب تصویری نیم‌وجبی و موش خیالباف مورد بررسی قرار می‌گیرند. طرح داستان هر دو کتاب بسیار ساده و متشکل از یک شخصیت اصلی است. کودکان داستان هر دو کتاب را از ابتدا تا به انتها تعریف کردند، به جزء عنوان‌ها که برایشان خوانده شد.

۱. انواع واکنش‌ها

در مجموع واکنش کودکان نسبت به این دو کتاب به شکل‌های زیر بود:

۱-۱. واکنش‌های تفسیری

کودکان با دیدن تصاویر، آنها را در قالب داستان تفسیر کردند. واکنش‌های تفسیری آنها نیز به چند گروه تقسیم شدند.

۱-۱-۱. واکنش نسبت به تخیل داستان

در هر دو کتاب تخیل داستان در بخش‌هایی به واقعیت پیوند می‌خورد که حلقه‌های پیوند

میان واقعیت و تخیل نام گرفتند و در بخش هایی در قالب خیالبافی های شخصیت داستان به اوج می رسد (داستان موش کوچولو - خیالبافی). واکنش نسبت به این حلقه ها از کل واکنش ها جدا شده و در جدولی بر حسب سن و جنس تفکیک گشتند. در کتاب نیم و جیبی دو حلقه اتصال "واقعیت به خیال" و "خیال به واقعیت" نقش به سزایی در تحریک و پرواز تخیل کودک و در عین حال کنترل آن در چارچوب داستان داشتند. اکثر کودکان مورد آزمایش در تخیل داستان درگیر شدند و بنا به تجربه دیداری خود و قدرت تخیل خویش تفسیرهای زیبایی از تصاویر براساس داستان بیان کردند. کودکان مورد پژوهش در خیالبافی های موش خیالباف شریک شدند و حتی کودکان ۴ ساله و ۵ ساله که تخیل قوی تری داشتند این خیالبافی ها را ادامه داده و با تصاویر صفحات بعد پیوند دادند.

۱-۱-۲. واکنش نسبت به کنش ها یا زنجیره داستانی

یافته های جمع آوری شده نشان می دهند که اکثر کودکان ۶ ساله و ۵ ساله توانستند داستان را به صورت زنجیره کامل و به هم پیوسته ای از حوادث بیان کنند. اما برخی کودکان به جای ارتباط دادن کنش های تصویری صفحات مختلف به هم، آنها را جداگانه تفسیر کردند. به ویژه کودکان ۴ ساله نتوانستند خط پیوسته داستانی را در تصاویر دنبال کنند، که یکی از علت ها بیان ضعیف کودکان ۴ ساله بود.

در کتاب ماجراهای موش کوچولو - خیالبافی چون برخی از کنش ها و نشانه های تصویری برای کودکان نا آشنا بود (مانع فرهنگی)، اکثر کودکان درک سازگاری با اصل داستان نداشتند و نتوانستند انسجام محکم مضمونی را در بیان تصاویر حفظ کنند.

۱-۱-۳. واکنش نسبت به نشانه ها

واکنش به نشانه ها به دو بخش واکنش به نشانه های عاطفی و واکنش به نشانه های دیگر تقسیم شدند. کودکان به حالات چهره شخصیت های داستان ها بسیار توجه داشتند. همچنین پس از دیدن نشانه ها یا سمبل های هر صفحه در بیان خود واکنشی نسبت به آنها نشان دادند. ناآشنایی و پیچیدگی نشانه های تصویری در سه صفحه اول کتاب موش کوچولو - خیالبافی سبب شد تا کودکان نتوانند داستان را خوب شروع کنند و در نتیجه در بیان داستان بقیه تصاویر کتاب با مشکل مواجه شدند.

۱-۱-۴. واکنش‌های خیالبافانه

کودکان هنگام توضیح داستان گاه به خیالبافی پرداخته و از واقعیت موجود تصاویر جدا شدند و به دلخواه خویش داستان را ادامه دادند. گاه این خیالبافی‌ها در کل داستان حاکم شد و در بعضی موارد به یک یا دو صفحه محدود گردید. گرچه این واکنش‌ها برای کودکان ۴ تا ۶ ساله امری طبیعی است، اما داده‌های گردآوری شده نشان دادند کودکانی که دارای مشکلاتی بودند به هنگام تعریف داستان فرصت مناسبی یافتند که مشکلات و مسائل و گاه آرزوهای خود را در قالب داستانی و در آمیزه‌ای با خیال‌پردازی‌ها بیان کنند.

۲. تأثیر عنوان بر واکنش‌های کودکان

در این گروه کتاب متن وجود ندارد، لذا تمامی واکنش‌های کودکان بر مبنای تصویر است. اما خود عنوان کتاب بر واکنش‌های بعدی کودکان تأثیر قابل ملاحظه داشت. برای مثال عنوان کتاب نیم‌وجبی سبب شد تا کودکان از قبل آماده شوند که این کتاب راجع به شخصیتی به نام نیم‌وجبی است، که این امر به انسجام بیان داستانی آنها یاری رساند.

۳. تحلیل واکنش‌های تصویری

منظور از واکنش‌های تصویری نقاشی‌هایی است که کودکان پس از خواندن و دیدن هر کتاب ترسیم کردند. در تحلیل نقاشی‌ها به چند نکته توجه گردید: آیا کودک به موجودات یا شخصیت‌های تخیلی توجه کرده است یا نه؟ این موجودات در نقاشی‌ها چه ویژگی‌هایی داشتند؟ تا چه حد متأثر از نقاشی‌های کتاب بوده‌اند و تا چه حد قدرت تخیل آنها به کار گرفته شده است؟ آیا کنش‌های تصویری کتاب را در یک صحنه خاص به نمایش در آورده‌اند؟ آیا نشانه‌های تصویری را در نقاشی‌های خود منعکس کرده‌اند؟

از آنجا که موضوع کتاب آنجا که وحشی هستند مورد علاقه و در حیطه تجربیات کودکان این گروه سنی بود، اکثر کودکان در هر سه گروه سنی "وحشی‌ها" را نقاشی کردند. کودکان ۶ و ۵ ساله در کشیدن وحشی‌ها بیشتر تحت تأثیر فرم‌های کتاب بودند، اما کودکان ۴ ساله تأثیر قابل ملاحظه‌ای از کتاب نگرفتند. بچه‌ها در کشیدن نقاشی برای کتاب‌های آبی کوچولو، زرد کوچولو و نیم‌وجبی بسیار فعال شرکت کردند، زیرا هر دو کتاب تصاویر ساده‌ای داشتند و کودکان برای ترسیم دوباره تصاویر توان بیشتری در خود یافتند.

داده‌های به دست آمده از نقاشی‌ها آشکار ساخت که نقاشی اکثر کودکان برای کتاب آنجا که

وحشی‌ها هستند در ارتباط با محتوای حسی و اکسپرسیو داستان و تصاویر بودند. نیمی از کودکان در نقاشی‌های خود برای کتاب آبی کوچولو، زرد کوچولو به فرم لکه‌ها و در برخی موارد رنگ‌ها توجه کردند که این نتیجه در مورد کتاب قصه سه رنگ نیز صدق می‌کند. نقاشی همه کودکان برای کتاب نیم‌وجبی در ارتباط با فرم، فیگور اصلی، دایره خورشید و مضمون داستان بود و برای کتاب ماجرای موش کوچولو - خیالیابی همه کودکان فیگور اصلی یعنی موش خیالیاب، را نقاشی کردند و در بعضی موارد این فیگور را با تخیل داستان ارتباط دادند.

تحلیل نهایی

در تحلیل واکنش‌های کودکان، غرض تحلیل روانشناسانه داده‌های گردآوری شده نیست، اگرچه در طی کار ناگزیر بر برخی فرضیه‌های روانشناختی و شناخت‌شناسی کودک نیز تکیه خواهد شد. در این بررسی برخلاف رهیافت‌های روانشناختی، کتاب‌های تصویری به عنوان وسیله‌ای برای شناخت واکنش‌های کودکان در حوزه روانشناسی به کار نرفته است، بلکه کودک به عنوان بیننده و شنونده در ارتباط با کتاب‌های تصویری قرار می‌گیرد و واکنش‌ها صرفاً به این کتاب خاص انجام می‌پذیرد تا معلوم گردد که کودکان این گروه سنی با توجه به ویژگی‌های گروهی و فردی خود با این گونه کتاب‌ها چگونه برخورد می‌کنند و این کتاب‌ها به چه بخش از نیازهای آنان پاسخ می‌گویند و چگونه می‌توان این ارتباط را پررتر ساخت. همچنین در این تحلیل واکنش‌های کودکان در ارتباط با وضعیت اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی خانواده‌های آنان در نظر گرفته نمی‌شود. بدین معنی که این تحلیل وارد بحث جامعه‌شناختی نیز نمی‌گردد.

کتاب‌های تصویری داستانی تخیلی که برای این پژوهش انتخاب شده‌اند مناسب این گروه سنی فرض شده‌اند. کودکان مورد بررسی در کل همه توانستند داستان‌ها را دنبال کنند و معنا و مفهوم آنچه را که رخ می‌دهد با یادآوری صفحات قبل درک کنند^(۲). در واقع این از ویژگی‌های این گروه سنی است که می‌توانند چنین ارتباطی را با کتاب‌های تصویری برقرار سازند و هر قسمت کتاب را جزئی از یک داستان فرض کنند. اما در میان کودکان مورد بررسی به هنگام خواندن کتاب‌های تمام تصویری که کودکان خود باید با تعریف تصاویر داستان را بیان می‌کردند، مواردی مشاهده شد که این توانایی را نداشتند و تصاویر را جداگانه تعریف کردند، در چنین مواردی با چند سوال از کودک و مربی معلوم گشت که برای این کودکان در خانه و مهد کودک قصه نگفته‌اند و یا کتاب نخونده‌اند و بچه‌ها با الگوهای داستانی آشنایی زیادی ندارند. در حالی که پسر بچه ۴ ساله‌ای از فرهنگسرا که در خانه قصه و داستان زیاد شنیده بود با دیدن اولین

تصویر به تعاریف خود شکل داستانی می‌داد. به‌طور کلی نداشتن تجربه قصه شنیدن و کتاب دیدن سبب می‌شد که کودک نتواند در بیان داستانی خود انسجام به وجود آورد. در مجموع گروه سنی ۴ ساله اعم از پسر و دختر از نظر بیان داستانی نسبت به گروه ۵ ساله و ۶ ساله ضعیف‌تر بودند، اما از نظر درک روابط علت و معلولی و سیر داستانی تصاویر تفاوت چندانی با گروه سنی بالاتر نداشتند.

کودکان مورد بررسی علاوه بر درک کلی یک سیر داستانی توانستند در هر صفحه کنش‌ها را نیز که روابط علت و معلولی در یک صفحه است، درک کرده و واکنش نشان دهند. واکنش‌ها عمدتاً واکنش‌های سازگار با داستان بود.

در مجموع واکنش‌های دختران نسبت به کنش‌های داستانی بیش از پسران بود، و میزان واکنش‌ها در بین دختران ۶ ساله و ۵ ساله بیش از ۴ ساله‌ها بود.

واکنش‌های ناشی از درک ناسازگار با داستان بخشی مربوط به تسلط کلیشه‌های ذهنی در کودکان است. بخش عمده این کلیشه‌ها به‌وسیله فیلم‌ها و کارتون‌های تلویزیونی در ذهن کودکان ایجاد می‌شوند، و گاه به قدری قدرتمند هستند که سد محکمی در درک تصویری کودکان به وجود می‌آورند. در بررسی واکنش‌های کودکان شاهد به‌وجود آمدن چنین موانعی در ذهن برخی کودکان بودیم.

کودکان مورد بررسی در همه داستان‌ها توانستند نشانه‌های تصویری را به خوبی درک کنند. میزان واکنش دختران نسبت به نشانه‌ها بیش از پسرها بوده و دختران ۶ ساله و ۵ ساله بیش از ۴ ساله‌ها واکنش نشان دادند. عامل بازدارنده در درک نشانه‌های تصویری، عامل فرهنگی بود که خود را در داستان موش کوچولو - خیالبافی نشان داد. نشانه‌های ناآشنا در ابتدای داستان سبب شد که کودکان شروع داستان و مضمون آن را درک نکنند و در مجموع در بیان داستان دچار مشکل شوند.

به‌طور کلی دخترها در صحبت پیرامون تصاویر و تعریف داستان‌ها بسیار فعال بودند (به‌ویژه دختران ۶ ساله و ۵ ساله) و به‌همین دلیل نیز میزان واکنش آنها نسبت به کنش‌ها و نشانه‌ها در مجموع بیش از پسران بود.

کودکان مورد بررسی با داستان‌های تخیلی تصویری منتخب ارتباط خوبی برقرار کردند. تخیل داستان‌ها را به خوبی پذیرفتند و کاملاً با داستان‌ها درگیر شدند، به گونه‌ای که در برخی داستان‌ها به‌ویژه آنجا که وحشی‌ها هستند و آبی کوچولو، زرد کوچولو، کودکان خود را به جای شخصیت اصلی گذاشته و در درون تخیل داستان سیر و سیاحت کردند. گرچه ویژگی این گروه

داشتن تخیل زیاد است، اما اولاً این تخیل در افراد مختلف به درجات متفاوتی بروز کرد، و ثانیاً کودکان ۵ ساله و ۴ ساله بیش از ۶ ساله‌ها توانستند با تخیل داستان ارتباط برقرار کرده و واقعیت و خیال را خلأفانه‌تر با یکدیگر پیوند دهند (مراجعه به داده‌های مربوط به کتاب نیم و جیبی). نکته دیگر اینکه این گروه سنی چنانچه با تصویر موهومی روبه‌رو شدند درباره آن خیالپردازی کردند، اما پس از دیدن تصاویر روشن‌تر و دقیق‌تر دست از خیالپردازی برنداشته و آن را ادامه دادند. این نشان می‌دهد که ذهن آنها از نظر پذیرش تخیل آمادگی بیشتری داشت. میزان واکنش ۵ ساله‌ها به تخیل داستان‌ها بیشتر از ۴ ساله‌ها بود، که علت را می‌توان در قدرت بیان ضعیف‌تر کودکان ۴ ساله دانست.

کودکان مورد بررسی همواره در داستان‌ها در پی فرصتی بودند تا خود را بیان کنند. آنها مسائل درونی خویش را با تخیل داستان که برای آنها بسیار منطقی به نظر می‌رسید پیوند دادند. در برخی قسمت‌ها کودکان مسائلی از زندگی خویش را تداعی کردند و گاه کلام و زمانی تصویر، آرام آرام کودک را در مسیر تخیل ناب داستان آوردند تا کودک با پایان خوش و امیدوارکننده و به‌سامان داستان همسو و همراه گردد. این موارد برای کودکان فرصت مغتنمی بود تا به دامنه تجربیات خیالپردازانه خود بیافزایند. در داستان تمام تصویری نیم و جیبی نیز خط داستانی تصاویر و زنجیرهای محکم میان تصاویر کودک را به پرواز در همان حول و حوش تشویق می‌کرد. اما در داستان موش کوچولو - خیالبافی برخی از کودکان در تفسیرها و خیالبافی‌های خود به کل از مسیر داستان خارج شدند. در بعضی موارد تصاویر بعدی داستان نیز نتوانستند آنها را به مسیر داستان بازگردانند. علت اصلی چنین اتفاقی عدم درک برخی کنش‌ها و نشانه‌های تصویری این کتاب از سوی کودکان مورد بررسی بود. پرواز خیال‌انگیز و گاه خیالبافی‌ها در حین داستان اگر چه برای رشد ذهنی کودک مفید است، اما چنانچه به داستان نزدیک نشود و از تخیل نوی آن بهره‌مند نگردد، داستان تجربه‌ای به اندوخته‌های ذهنی او نمی‌افزاید و همان‌طور که ملاحظه کردیم واکنش‌های این کودکان به مثنی جملات درهم و خیالبافی‌های کور محدود گشت.

در کتاب‌های تصویری با کلام در دو کتاب آنجا که وحشی‌ها هستند و آبی کوچولو، زرد کوچولو عمل متقابل تصویر و متن به گونه‌ای بود که واکنش وسیعی را در کودکان مورد بررسی برانگیخت. همان‌طور که در تحلیل جداگانه آنجا که وحشی‌ها هستند قید شده است، واکنش کودکان گاه به متن و گاه به تصویر (عمدتاً به تصویر) بود، و در قسمت‌هایی در نتیجه عملکرد هر دو برانگیخته گردید. جمله‌های کوتاه این کتاب که در بعضی صفحات به یک کلام خلاصه

می‌شود، محرکی برای درک بهتر تصاویر بودند. انتخاب کلمه "وحشی" یا "wild" در عنوان کتاب، کاملاً توانست تخیل کودکان را در ابعاد مختلف تحریک کند. این وحشی برای آنها توانست مخوف‌ترین موجودات عالم را که در ذهن داشتند تا انسان کوچکی چون خود آنها را که در خانه و کوچه گاه وحشی نامیده می‌شوند، تداعی کند. نویسنده آمریکایی لهستانی الاصل این کتاب توانسته است داستانی را بنویسد که سبب بیشترین واکنش ۷۲ نفر از کودکان ۴ تا ۶ ساله این سوی کره زمین گردد.

در داستان *آبی کوچولو*، *زرد کوچولو* استفاده از نمادها در تصاویر از ویژگی‌های دیگر این داستان بود. بچه‌ها بدون هیچ مشکلی در هر سه گروه سنی با نمادهای تصویری ارتباط برقرار کرد. مضمون "دوستی" در این داستان برای کودکان مورد بررسی مضمون جالب و مورد توجه‌ای بود. در این کتاب نقش کلمه و تصویر و عمل متقابل آنها با یکدیگر در ایجاد واکنش کودکان بسیار جالب و اساسی بود که با مراجعه به داده‌های این کتاب به خوبی می‌توان به این نکته پی برد.

در کتاب *قصه سه رنگ* از یک سو موضوع داستان و از سوی دیگر عملکرد متقابل کلام و تصویر سبب شد که کودکان چه از نظر کلامی و چه از نظر تصویری، واکنش زیادی نسبت به این داستان تخیلی نشان ندهند. جملات بلند که همه جزئیات را دربردارند، در کنار تصاویر که متن را بدون نکته‌ای جدید تکرار می‌کنند، جایی برای واکنش کودکان باقی نگذاشت.

در مجموع همه کودکان از این داستان‌های تخیلی لذت بردند، اما در داستان‌های مختلف دیده شد که در اوج شادی و لذت، ناگهان هشدارهای والدین و القاعات تربیتی آنان به ذهن کودکان خطور می‌کرد و آنان را از شادی و لذت باز می‌داشت. این القاعات تربیتی در واکنش‌های کودکان نسبت به کتاب‌های مختلف ملاحظه گردید.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این بررسی به روشنی نشان داد که کودکان ۴ تا ۶ ساله مورد آزمون بنا به ویژگی‌های سنی خود می‌توانند با داستان‌های تصویری تخیلی ارتباط فعال برقرار کنند، تصاویر را به خوبی درک کنند، و سیر داستانی را در کتاب‌های تصویری به راحتی دنبال نمایند. اما در کتاب‌های تصویری ظرایف ادبی و هنری وجود دارد که کودکان چنانچه آموزش ندیده باشند نمی‌توانند آنها را درک کنند و از این لذت انسانی بی‌بهره می‌مانند. این آموزش چنانچه قبلاً نیز اشاره شد مستقیم نیست. کودک با دیدن مکرر نمادها و نشانه‌های تصویری و تطبیق آنها با محیط اطراف خویش و

یا جست‌وجوی بیشتر برای یافتن آنها در زوایای پنهان زندگی خود این سیر آموزشی را طی می‌کند. کودک با شنیدن قصه با ساختارهای فومی آنها آشنا می‌شود. الگوهای قصه در ذهنش نقش می‌بندد و او را برای درک بهتر کتاب‌های تصویری که بر پایه الگوهای داستانی بنا شده‌اند، آماده می‌سازد. دیدن فیلم‌های خوب هنری ویژه کودکان، پوسترها و آفیش‌های زیبای هنری، تابلوهای زیبای نقاشان با سبک‌های مختلف، تجربه دیداری او را هر چه گسترده‌تر می‌کند و درک بصری او را ارتقاء می‌بخشد.

گروه سنی مورد بررسی این پژوهش یعنی کودکان ۴ تا ۶ سال دارای تخیل گسترده‌اند. برخی از آنها تخیلی قوی‌تر و برخی تخیلی ضعیف‌تر دارند اما تخیل کودک علی‌رغم گسترش آن نمی‌تواند از مرز تجربیات او فراتر رود. تجربیات کودک به‌ویژه در این گروه سنی چندان وسیع و غنی نیست، لذا برای رشد تخیل و خلاقیت او باید به اشکال گوناگون آن را تقویت کرد. بسیاری از بازی‌ها و وسایل بازی، کتاب‌ها و فیلم‌ها برای تحریک و تقویت تخیل این گروه سنی فراهم شده‌اند. قصه‌ها و افسانه‌ها، کتاب‌های داستان و در این میان کتاب‌های تصویری وسیله‌ای ارزشمند برای رشد و تقویت تخیل کودکان محسوب می‌شوند. کتاب‌های داستانی تصویری که عمده‌تاً برای گروه سنی پیش دبستان منتشر می‌شوند می‌توانند کودکان را با تجربیات جدید و غنی آشنا سازد. کودکان این گروه سنی با تخیل قوی خویش پذیرای تخیلات خلاقانه هنرمند نویسنده - تصویرگر است. وی جذب کتاب‌های داستانی تصویری تخیلی می‌شود، آن را جدی گرفته و با آن درگیر می‌شود. وقتی موضوع کتاب‌های تصویری جالب و پرکشش بود کودک به عمل متقابل می‌پردازد، بدان واکنش نشان می‌دهد با تخیل آن پرواز می‌کند و در این پروازگاه از مرزهای تخیل داستان بسیار فراتر می‌رود. لذا کتاب‌های داستانی تخیلی به‌ویژه کتاب‌های تصویری می‌توانند نقش اساسی در رشد و توسعه ذهنی این گروه سنی مورد پژوهش به عهده گیرند.

علی‌رغم چنین ضرورتی متأسفانه در سال‌های اخیر حتی یک نمونه کتاب تصویری بدون کلام از سوی مؤلفان و تصویرگران ایرانی تهیه نشده است. دو یا سه نمونه از کتاب‌های تصویری با کلام که در میان کتاب‌ها به چشم می‌خورند فاقد ویژگی‌های واقعی یک کتاب تصویری هستند. لذا پیشنهاد می‌شود که مؤلفان، تصویرگران و به‌خصوص ناشران به امر مهم توجه بیشتر کنند.

برای شناخت بیشتر نسبت به واکنش‌های کودکان به کتاب‌های تصویری لازم است که پژوهش‌های میدانی در این زمینه ادامه یابد. ضروری است که درباره واکنش‌های کودکان تا ۳

سال به انواع کتاب‌های تصویری، ۴ تا ۶ سال به کتاب‌های داستانی واقع‌گرا، کتاب‌های غیرداستان، شعر و ... تحقیقاتی صورت گیرد. این تحقیقات به والدین، مربیان، کتابداران و تصویرگران و همه علاقه‌مندان به ادبیات کودکان کمک به‌سزایی می‌کنند تا دید صحیح‌تری نسبت به درک ادبی و تصویری کودکان به دست آورند. ■

یادداشت‌ها

۱. در کتاب‌های تصویری تمامی یا بخش عمده داستان به صورت نشانه‌های تصویری بر روی صفحه می‌آیند.
۲. واکنش کودکان مورد بررسی در مهد کودک‌های مختلف و فرهنگسرا تفاوت چندانی با یکدیگر نداشتند، به جز مواردی که بدان اشاره می‌گردد. همه کودکان با علاقه در جلسه‌های کتاب‌خوانی شرکت کردند، اما این شوق در کودکانی که امکانات تفریحی متنوع دیگری نداشتند بیشتر بود. همچنین کودکانی که از مربی و وسایل بهتر نقاشی برخوردار بودند بهتر توانستند برداشتهای خود را از داستانها نقاشی کنند.